

Arkitektur för ett värdigt liv i särskilt boende

Catharina Nord, docent och arkitekt SAR/MSA, NISAL, Nationella institutet för forskning om äldre och åldrande, Linköpings universitet.

Forskning om det särskilda boendets arkitektur är forskning om hur fysiska miljöer kan stötta svaga och sköra äldre med stora omsorgsbehov. Idag har ca 86 800 personer en bostad där service och omsorg är integrerat i det som kallas särskilt boende. Det är ett av de stora ekonomiska åtagandena för kommunerna och kostnaderna förväntas öka under de närmaste årtiondena. Dessa kostnadsökningen är i fokus för kommunernas intresse men det pågår också ett dynamiskt utvecklingsarbete i många kommuner där man letar efter sätt att höja kvaliteten i bostäder och omsorg. Den arkitektoniska utformningen är en faktor som kan bidra till ökad kvalitet.

Mot bakgrund av de ansträngningar som görs och den debatt som förs om kvalitetsfrågor i media så är det förvånande att innovationerna i det särskilda boendets arkitektur är så få. Det finns i stort sett en förhärskande modell: en korridorlösning med dagrum och kök i en öppen mittkärna och små, identiska lägenheter för de boende ofta jämt fördelade längs korridorerna på sidorna av mittkärnan. Även om den arkitektoniska utformningen har förbättrats på vissa sätt, inte minst i de gemensamma utrymmena på renoverade eller nybyggda särskilda boenden, är likheten med ålderdomshemmets struktur slående. De nyligen genomförda arkitekturtävlingarna inom området har inte genererat några tydliga innovationer utan arkitekter följer de mönster som finns.

Att den modellen bitit sig fast så starkt blir ändå mer förvånande vid en läsning av den lagstiftningen som styr äldres boende och omsorg. Det är Socialtjänstlagen och byggnadsreglerna som tillsammans formar dessa boenden. Särskilt boende uppstod efter Ädelreformen 1992. Den var en stor satsning för att göra sig av med de institutionella dragen i svensk äldreomsorg. Socialtjänstlagens stöd för individen är mycket starkt. Alla tjänster och all omsorg ska vara individuellt formade tillsammans med den enskilde. Det gäller också särskilt boende som kommunen är skyldiga att inrätta till dem som behöver.

Bygglagstiftningen anpassades till denna nya situation. Särskilt boende blev bostäder på samma villkor som alla andra bostäder och skulle följa reglerna för dessas utformning.

Bostaden ska innehålla rum för en rad olika funktioner, man ska kunna sova, äta, arbeta, sköta sin personliga hygien, med mera. Kopplingen mellan Socialtjänstlagen och byggreglerna finns i en rad i lagen med hänvisning till reglerna.

MEN det finns ett undantag i byggreglerna som säger att för särskilda boendeformer för äldre är det tillåtet att minska på ytan i individens lägenhet om det samtidigt ges en kompensation med ökade ytor för umgänge och daglig livsföring i de gemensamma utrymmena. Dessa två parallella regler gör att lagstiftningen faktiskt är generösare för särskilda boenden än för vanliga bostäder. Därför hade man kunnat förvänta sig en variation i de särskilda boendenas arkitektur enligt intentionerna i kommunernas självstyre som medger anpassning till lokala

förhållanden. Nu hände inte detta utan istället konserverade detta undantag den äldre typen av institutionell gestaltning av det särskilda boendet, trots Socialtjänstlagens djärva ambitioner. Utan det undantaget så hade kanske de innovationer som är nödvändiga att utveckla redan varit verklighet.

När det särskilda boendet jämfördes med vanliga bostäder följde att varje person skulle ha en egen lägenhet där. Det blev förbjudet att ha rum som flera personer förväntades dela. Om man ägnar en stund åt att titta på de individuella lägenheterna i särskilda boenden så upptäcker man snart att den arkitektoniska floran av dessa är om möjligt ändå mer begränsade än helheten. De logiska planmöjligheterna är inte så stora när en arkitekt har cirka 30 kvadratmeter till sitt förfogande och i det utrymmet ska passas in ett stort badrum, pentry, förvaring, det vill säga allt det som ska finnas i en lägenhet enligt byggreglerna. Arbetsmiljölagstiftning och tillgänglighetskrav bidrar till att göra uppgiften ännu mer komplicerad. Lägenheterna tenderar till att bli lika i alla särskilda boenden. Kvadratmetrarna och de arkitektoniska ambitionerna läggs i de gemensamma utrymmena där en rad aktiviteter och gemensamma måltider är tänkta att utspela sig. Dagrum och matsalar har ofta vacker färgsättning, hög kvalitet i ytmaterial och detaljer och väl valda möbler och textilier.

Jag har i några år forskat om omsorg i särskilt boende och dess förhållande till den arkitektoniska utformningen. En innovation man arbetar med i omsorgsvärlden är individuell omvårdnad som är en konkretisering och operationalisering av Socialtjänstlagen. Individuell omvårdnad innebär att varje gammal person ska ses som den individ hon eller han är och ges ett personligt bemötande på hennes eller hans villkor. I det ingår med självklarhet att en gammal person ska kunna bestämma var hon eller han vill tillbringa dagen.

De äldre i särskilt boende har idag en hög medelålder på ca 90 år och är mycket svaga. Det är en konsekvens av att antalet platser i särskilt boende har minskat med nästan 25 000 platser under 2000-talet medan svenskarna under samma period ökat ett år i medelålder. Det har blivit allt vanligare att de allra flesta boende tillbringar 15 timmar eller mer i det privata rummet som kanske inte ens är 20 m². Den höga åldern kräver mycket vila inte minst med de somatiska och kognitiva problem man också har när man bor på särskilt boende. Många väljer eller tvingas att välja ensamheten i sitt rum för man helt enkelt inte orkar något annat. Men de många ensamma timmarna kan innebära en passiv vistelse som kan beröva en äldre individ de förmågor hon eller han har fortare än nödvändigt. Man behöver stimulans och något meningsfullt att göra även om man inte kan delta i gemensamma aktiviteter. Om man bor tillsammans så är en av poängerna att träffas. Men det är inte säkert att en individuellt utformad omvårdnad betyder att alla vill gå ut och äta med främlingar eller delta i aktiviteter. Det är heller inte så lätt att få nya vänner när man är i så hög ålder. De kollektiva välmenande ambitionerna passar inte alla.

Problemet uppstår när det inte finns något alternativ. Då infinner sig frågor om hur och var en person ska tillbringa de sista åren i livet? Vad kan arkitekturen bidra med för att höja kvaliteten i särskilt boende för våra allra svagaste äldre? Jag är själv arkitekt och riktar mycket av min forskning mot det yrkets praktik. Jag vet att arkitekter ritat vad beställare vill ha. Men arkitekter kan vara goda diskussionspartner och kreativitet är yrkets absoluta kärna.

Den som ger ett uppdrag till en arkitekt bör utnyttja att arkitekter kan ställa intelligenta frågor med design som kan leda både till ett samtal om ökad kvalitet och nya förbättrade lösningar. Den svenska lagstiftningen erbjuder stora möjligheter att utveckla alternativa bostadslösningar där de äldres olika behov kan tas till vara. Arkitekter kan bidra med att utforma små, kostnadseffektiva lägenheter som kan rama in de sista årens vardag på ett värdigare sätt än de som i regel erbjuds idag i särskilt boende. En möjlig väg mot högre kvalitet är arkitektoniska innovationer som gör särskilt boende till en riktig bostad enligt intentionerna i Socialtjänstlagen.